ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.961

Н. В. Філик,
кандидат юридичних наук,
доцент

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ПРЕДСТАВНИЦТВА В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджуються питання поняття та особливості нотаріально-процесуальних відносин представництва в системі представницьких відносин та питання співвідношення з іншими суб'єктами представництва.

Ключові слова: представництво, добровільне представництво, нотаріально-процесуальне представництво, нотаріальна процедура, теорія діяльності, нотаріальний процес.

Соціально-політичні та економічні перетворення, що відбуваються в Україні після проголошення її незалежності, відкрили нові можливості для регулювання відносин громадян та юридичних осіб на основі загальновизнаних світових принципів приватного права, а також зумовили посилення активності учасників суспільних відносин у сфері приватно-правових відносин, в тому числі підвищується активність нотаріально-процесуальних відносин.

У зв'язку з цим неабиякого значення набувають гарантії реального і повного здійснення прав та обов'язків суб'єктами приватного права. Однією з таких гарантій виступає універсальна форма правового посередництва – представництво, яка в умовах посилення автономії учасників економічних відносин є одним із ефективних засобів розвитку цивільного обігу. Сьогодні, в умовах активізації цивільно-правових відносин без інституту представництва обійтись практично не можуть ні фізичні, ні юридичні особи, адже його потребують як ті, хто, зважаючи на вік чи психічний стан, належать до категорії осіб, за якими взагалі не визнається наявність юридично значущої волі, так і ті, які добровільно бажають щоб їх інтереси представляли інші компетентні особи, а саме – представники. Представництво, а особливо представництво в нотаріальних правовідносинах (так званих нотаріально-процесуальних правовідносинах) часто є необхідною умовою реалізації правосуб'єктності учасниками цивільних та цивільно-процесуальних відносин.

Актуальність теми дослідження обумовлена активізацією процесів реформування національного законодавства в різних галузях суспільного життя, в тому числі й в галузі нотаріату, оскільки сьогодні нормативна база нотаріальної діяльності, не в повній мірі відповідає європейським стандартам розвитку та функціонування інституту нотаріату.

Слід зазначити, що окремі аспекти представництва були предметом аналізу Л.Н. Казанцева, В.М. Гордона, Н.О. Нерсесова, О.Л. Невзгодіної, В.О. Рясенцева. В Україні ж розглядалися лише окремі проблеми представництва в працях П.М. Крупко, С.Я. Фурси, Є.О. Харитонова). Проте, нотаріально-процесуальному представництву присв'ячені праці в основному С. Я. Фурси і лише окремі елементи відносин нотаріального представництва були предметом дослідження І Жилінової, Є. Мічуріна, І. Спасибо-Фатєєвої, О. Чуєвої, а отже, інститут представництва залишається і досі мало дослідженим правовим явищем. Ускладнює здійснення подібного дослідження і той факт, що іноді, представництво вбачають там, де насправді воно відсутнє, а один і той же термін часто використовується для позначення різних правових категорій, що свідчить про потребу систематизації понятійно-правового апарату. Загальновідомо, що для любої юридичної науки є важливим однозначність і точність термінології, якою в подальшому оперують як науковці, так і практики в зазначеній сфері.

Зміни, що відбулися останніми роками, зумовили необхідність широкого та докорінного реформування національного законодавства, а разом з тим і нового осмислення інституту представництва в нотаріальному процесі.

Представництво як правовий інститут доволі добре розроблений в цивільному та в цивільно-процесуальному праві.

Так, на думку Ковтуна Л. «згідно з чинним законодавством України представник віднесений до осіб, які є учасниками у справі, і, відповідно, наділений юридичною підготовкою. Він є самостійною процесуальною особою, хоча і представляє інтереси сторін та третіх осіб. Зрозуміло, не всі громадяни мають достатню юридичну підготовку та володіють достатніми знаннями у галузі права для того, щоб кваліфіковано вести свої справи в судах та інших органах [2].

Проте, не завжди органів та осіб, які захищають інтереси іншої особи, слід вважати представниками

ції особи. Між ними та процесуальним представником існує суттєва відмінність:

• представник завжди може вступати у процес, маючи на це відповідні повноваження сторони; органи та особи, які захищають інтереси інших осіб, вступають без будь-яких повноважень, таке право надане їм законодавством;

• інтереси представника і особи, яку представляють, повинні збігатися; інтереси ж особи, що їх захищають такі органи й особи, можуть і не збігатися з інтересами самих органів та осіб.

Нотаріат є тим правовим інститутом, що забезпечує охорону й захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій від імені держави. Нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним фактам і документам. Діяльність нотаріату має певну спільність з діяльністю інших органів цивільної юрисдикції, проте, нотаріальна форма охорони й захисту відрізняється від інших форм. Особливість нотаріальної форми полягає в тому, що вона, як правило, спрямована не на безпосередній захист, а на попередження порушення права і тому предмет її діяльності специфічний. На відміну від судової діяльності, предметом якої переважно є спори про право цивільне, предмет нотаріальної діяльності складають безспірні справи[6]. Безумовно, що нотаріальне процесуальне представництво, яке є предметом нашого дослідження має спільні риси і з вище проаналізованими видами представництва, проте має і свої особливості, аналіз яких і буде предметом нашого дослідження.

В юридичній науці, що досліджують проблеми розвитку нотаріату, приділили окрему увагу і інституту представництва. Так, В. Комаров виділяє законне (ст. 80, 81 Закону) і договірне (ст. 44 Закону) представництво в нотаріальному процесі. Але в той же час зазначає, що представники належать до зацікавлених осіб як суб'єкти нотаріального процесу. Їх інтерес визначається безпосередньо законом (батьки, усиновителі, опікуни чи піклувальники) або договором (адвокати). Здійснюючи функцію сприяння особам, інтереси яких вони представляють, у досягненні їх цілей у процесі, представники здатні впливати на виникнення і хід нотаріального процесу[5].

З такою концепцією загалом треба погодитись, але окремі риси представництва потребують уточнення і конкретизації нормами нотаріально-процесуального права.

Так, найбільш точне визначення нотаріального процесуального представництва було дане С. Я. Фурсою, за яким нотаріальне процесуальне представництво – це такі юридичні відносини, за якими одна особа – представник виконує на підставі повноваження, наданого йому законом, статутом, положенням або договором, процесуальні дії в нотаріальному процесі спрямовані на охорону та захист безспірних прав і охоронюваних законом інтересів іншої особи, державних і громадських інтересів. При цьому, на відміну від імперативних цивільних процесуальних правовідносин, в яких всі взаємовідносини здійснюються в процесі лише через суд, в нотаріальному процесі декілька осіб, що звернулись до нотаріуса можуть вирішувати спірні питання без участі нотаріуса, тобто формулювати своє волевиявлення. Наприклад, спадкоємці за спільною згодою можуть відійти від рівності спадкових часток у випадку неподільності спадщини (автомобіль, однокімнатна квартира тощо), а нотаріус лише юридично закріпить таке їх волевиявлення [6].

Поряд з вищевказаним, на думку С.Я. Фурси, у визначенні представництва не може превалювати діяльність представника, оскільки перед здійсненням відповідної процесуальної діяльності потребується перевірка повноважень на здійснення представництва і уточнення меж повноважень представника. Стосовно відповідальності за наслідки діяльності представника в нотаріальному процесі, то вони мають визначатись за видом представництва: обов'язкові – мають визначатись межами наданих повноважень та чіткою відповідальністю за неналежне виконання. Так, неналежне виконання посадовими особами своїх повноважень також має бути підставою для дисциплінарної відповідальності. Наприклад, коли повноважний представник органів опіки та піклування виявить несумлінне ставлення при охороні прав неповнолітньої або недієздатної особи, негативні наслідки для особи можуть бути не менш важливими ніж в цивільному процесі, а тому питання відповідальності такого представника мають стосуватись дисциплінарних стягнень [6].

Традиційно в представництві розрізняють внутрішні і зовнішні відносини. Відносини між представником і особою, яку представляють, створюють внутрішні відносини представництва, відповідно підставою їх виникнення є договори чи інші юридичні факти, наприклад, рішення органів опіки про призначення опікуна тощо. Відносини між представником і третіми особами створюють зовнішні відносини представництва. Вони можуть реалізуватись на підставі довіреності. Саме така сутність представництва закладена в главі Глави 17 "Представництво". Якщо у відповідності до чинного законодавства договір доручення може бути укладений і в усній формі, то довіреність – це юридично значущий документ який викладений в письмовій формі і відповідає передбаченим

вимогам. Так, вимога щодо порядку оформлення вищевказаних документів ускладнює порядок правового регулювання видачі, скасування чи передоручення довіреності на представницькі дії.

Специфіка повноваження представника полягає у тому, що відносини представництва виникають в рамках правовідношення між особою, яку представляють, та представником, а реалізується у відношенні до третіх осіб. Інтереси цивільного обороту, інтереси всіх учасників добровільного представництва вимагають, щоб воля особи, яку представляють, яка визначає волю представника, була виражена зовні визначено та чітко. Тому у більшості випадків закон вимагає, щоб факт уповноваження та зміст повноваження були виражені у спеціальному документі – довіреності, якщо договір доручення, в силу якого воно виникло, укладений в усній або простій письмовій формі. Довіреність, як юридичний документ, легітимує право представника виступати від імені особи, яку представляє, у відносинах з третіми особами і тим самим дає можливість представнику здійснювати наявні у нього повноваження у випадках, коли пред'явлення довіреності необхідне[7].

Розглядаючи представництво в загальній системі правовідносин, ще раз необхідно зазначити, що основною та специфічною ознакою представництва є те, що в рамках цього правовідношення відбувається виступ однієї особи від імені іншої, тобто юридичні дії у стосунку до третіх осіб вчиняються однією особою, а наслідки їх вчинення покладаються безпосередньо на іншу особу. Представництво пов'язує трьох самостійних суб'єктів: особу, яку представляють, чиї права та обов'язки встановлюються або здійснюються представником; представника, який ці права та обов'язки встановлює або здійснює, і третю особу, безпосередньо у стосунку до якої вони встановлюються або здійснюються. Паралельно, слід зауважити, що в окремих випадках виникнення представництва на підставі договору, без довіреності, взагалі можливо. Так, представництво без довіреності, на підставі договору виникає за договором довірчого управління, оскільки спеціальні норми, що регулюють ці правовідносини (ч. 4 ст. 1033 ЦК України) встановлюють: управитель діє без довіреності.

При виникненні питання чи має право представник, який передав свої повноваження іншій особі, у подальшому відмінити таку довіреність, на підставі проведеного аналізу І. Жилінкова стверджує, що «ніяких проблем в тому, що представник відмінив довіреність, видану в порядку передоручення не існує. Адже, на її думку, – значно більший «ризик» можна було б знайти в тому, що представник передав свої повноваження іншій особі, а ніж в тому, що він «повернув» таке виконання і «перевів» його на себе»[10].

Іншим колізійним питанням правового регулювання відносин представництва є відмова представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю. Так, у відповідності до чинного законодавства така відмова є однією з підстав припинення правовідношення представництва (п. 3 ч. 1 ст. 248 ЦК України). Однак складність доктринального аналізу та визначення суті відмови, на думку В. Крата, полягає в тому, що така відмова обумовлюється «поєднанням» правового регулювання, що включає загальні норми щодо представництва та положення про договір доручення. За загальним правилом (ст. 250 ЦК України) право відмовитися не пов'язується або не залежить від певних передумов чи підстав. Разом з тим слід відмітити, що цивільним законодавством передбачено неможливість (ч. 3 ст. 250 ЦК України) здійснення відмови від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо вони:

а) невідкладні (наприклад, представникові була видана довіреність на продаж товарів, що швидко псуються, а довіритель перебуває в іншій державі);

б) або такі, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам (зокрема, на вчинення певного правочину в умовах «різкої» зміни цін на певні товари). Причому встановлення цієї заборони у ч. 2 ст. 250 ЦК України не позбавляє представника права на відмову від вчинення дій, що визначені довіреністю. Ця теза підтверджується й системним тлумаченням ч. 2 та 4 ст. 250 ЦК України. Тобто в жодному разі її не можна розцінити як абсолютну заборону, що позбавляє представника права на відмову від вчинення дій, які були визначені довіреністю. Однак, якщо відмова буде вчинена представником, не зважаючи на існування заборони, і при цьому, в результаті відмови будуть заподіяні збитки, то представник зобов'язаний їх відшкодувати (ч. 4 ст. 250 ЦК України [8].

Складність правового регулювання, слід додати, що в законодавстві про нотаріат взагалі відсутні норми, які б визначали права суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, а тому у більшості випадків особи самі визначають комплекс прав, які кореспондують своєму представнику у конкретній ситуації. При цьому спеціальних повноважень для звернення до нотаріуса не потребується. Зазвичай довіритель наділяє представника повноваженнями стосовно певної дії та майна. Наприклад, довіряю продати належну мені будівлю, і для цього наділяю повноваженнями представника щодо звернення до державних органів, тощо. Однак, нотаріальна процедура не передбачає певних спеціальних положень щодо участі представника в нота-

ріальному процесі, що свідчить про потребу подальших досліджень в цій галузі.

На думку С.Я. Фурси, така неувага з боку законодавства не відповідає правовому значенню нотаріального процесу та тим реальним і важливим наслідкам, які він здатен викликати для прав суб'єктів цих відносин. При цьому, необхідно конкретизувати, які саме процесуальні дії можуть бути вчинені представником. Наприклад, чи може представник посвідчувати договір довічного утримання через представника, які питання мають бути висвітлені у такому договорі. Така конкретизація представницьких повноважень дозволила б визначити, наприклад, що представник без спеціальних повноважень не має права отримувати від покупця гроші за угодою, а ці кошти мають залишатись на депоненті нотаріуса тощо [6].

Так, наприклад, на практиці існують певні проблеми правового регулювання в разі виходу представника за межі наданих йому повноважень. Дана ситуація, на думку науковців, – має кілька варіантів правового регулювання, а саме:

а) правочин, що ним вчиняється, може бути схваленим особою, яку він представляє. Насамперед це можливо, якщо вона усвідомить, що представник діяв у її інтересах;

б) за відсутність такого схвалення можливі два варіанти:

– правочин, що укладався представником, не буде вважатися укладеним з особою, яка його уповноважувала на інше, і повноваження, визначені нею, цей представник перевищив. Однак цей правочин немає підстав визнавати недійсним, тобто він буде вважатися укладеним із представником (стороною правочину буде представник, а не особа, яку він мав представляти). Такий наслідок наступає, якщо представник (повірений) не доведе, що, перевищуючи повноваження, діяв в інтересах довірителя, як того вимагає ч. 1 ст. 1004 ЦК;

– якщо ж він доведе, що керувався винятково інтересами довірителя, який, проте, не погоджується з діями повіреного і заперечує проти прав та обов'язків за укладеним довірителем правочином, не виключається їх покладення на останнього на вимогу повіреного за рішенням суду [10].

Крім того, існує проблематика правового регулювання припинення чи скасування безвідкличної довіреності, адже при виданні безвідкличної довіреності існують певні особливості, а саме:

- якщо для звичайних довіреностей строк не обов'язковий, тобто за відсутності зазначення строку дії довіреності вона зберігає чинність до припинення своєї дії (ч. 1 ст. 247 ЦК України), то для безвідкличної довіреності зазначення строку є обов'язковим. Правда, у ч. 4 ст. 249 ЦК застосовується дещо інший вираз «на певний час», а не «певний строк», однак по суті це одне й те ж саме.

- якщо за п. 2 ч. 1 ст. 248 і ч. 1 ст. 249 ЦК України довіреність припиняється скасуванням і відмова від цього права є нікчемною, то безвідклична довіреність не може бути скасована (ч. 1 ст. 249). Інакше кажучи, скасування довіреності тягне припинення представництва, а сенс безвідкличної довіреності саме й полягає в неможливості припинення повноважень представника. При цьому знов-таки спостерігаються термінологічні розходження між поняттями «припинення», «скасування», «відкликання». Термін «припинення» вживається стосовно представницьких правовідносин, бо саме правовідносини «припиняються» з певних підстав. Однією з них є «скасування» довіреності як один із загальних способів припинення правовідносин представництва. І навпаки, цей спосіб припинення правовідносин представництва не існує в разі видання безвідкличної довіреності. «Скасування» і «відкликання» мають тотожний зміст у їх розумінні як юридичних правоприпиняючих фактів. Для зручності ж використовується термін «безвідклична довіреність» [10].

Друга група проблем, на думку Спасибо-Фатєєва І. В., – пов'язана з термінологією, застосовуваною законодавцем. Так, розрізняючи доручення (як договір) і довіреність (як односторонній правочин і документ), у ч. 4 ст. 720 ЦК України замість терміна «довіреність» вживається термін «доручення» на укладення договору дарування. Цей же термін («доручення») застосовується й у Законі України «Про нотаріат». Та й у ст. 240 ЦК України вживається усталений термін «передоручення», що розуміється як передання у певних випадках представником повноважень іншій особі, а не укладення ще одного договору доручення. Безумовно, термінологічні негаразди підлягають усуненню [10].

Іншою проблемою при здійсненні представницьких відносин в нотаріальній практиці є правове регулювання встановлення припинення довіреності внаслідок смерті або оголошення померлим. Так, загалом нотаріусу, як правило, невідомо про смерть такої особи. Факт смерті фізичної особи може бути зареєстровано на території іншої області, або й держави, що ускладнює або унеможливлює отримання подібної інформації, а тому не виключені ситуації, коли будуть вчинятися нотаріальні дії на підставі довіреності померлої особи, адже факт, на думку більшості дослідників для вирішення подібної ситуації з метою забезпечення нотаріусів інформацією про осіб, які померли, доцільно було б надати їм можливість доступу до відомостей Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів, ідентифікаційні номери яких в зв'язку з їх

смертю або оголошенням померлими повинні вилучатися з реєстру.

Вирішенням подібної ситуації було б прийняття Нотаріально-процесуального кодексу, про що дослідники даної тематики не раз піднімали питання. Так, – на думку І. Бережної, – «проект вже розроблений з метою правового забезпечення інституту попереджувального правосуддя та розвитку нотаріальної діяльності за стандартами європейського нотаріату. Нотаріально-процесуальний кодекс повинен стати головним регулятором порядку вчинення нотаріальних дій»[9]

Отже, представництво є особливим правовим інститутом, який дає можливість особам, як юридичним так і фізичним, розширити сферу свого юридичного впливу та забезпечити здійснення суб'єктивних прав та обов'язків з допомогою інших осіб. Основна відмінність нотаріального представництва полягає в тому, що мета представника в нотаріальному процесі в широкому розумінні, виходячи з аналогії з цивільним процесом, – це не лише посвідчення окремої угоди, а й забезпечення прав довірителя або доручителя. Тому повноваження представника в нотаріальному процесі мають конкретизуватись нотаріальною процедурою аналогічно тому, як це зроблено в ЦПК, адже така конкретизація не дасть можливості для зловживань правом представником при здійсненні ним відповідних повноважень за дорученням особи яку він представляє, а саме їх види, обсяг та порядок.

Література:

1. *Про нотаріат*: Закон України від 2 вересня 1993 р. N 39 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – N 41. – Ст.413.
2. *Ковтун Л.* Представництво в цивільному процесі: окремі проблеми / Л. Ковтун // Право України. – 2004. – № 1. – С. 12-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. pravoznavec. com.ua/period/chapter/2/34/1332# chapter.
3. *Фурса С.Я.* Нотаріальний процес: Теоретичні основи / С.Я. Фурса – К.: Істина, 2002. – 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/index.php?option=com_content&task
4. *Комаров В.* Проблеми унормування нотаріальної діяльності / В. Комаров, В. Баранкова // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2008. – №4(40).– С.7-15.
5. *Комаров В.В.* Нотариат и нотариальный процесс / В.В. Комаров, В.В. Баранкова. – Харьков: Консум, 1999. – 239 с.
6. *Фурса С.Я.* Нотаріат в Україні: Загальна частина / с.Я. Фурса, Є.І. Фурса. – К.: Вентурі, 1999. – 235с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adhdportal.com/book_2450.html.
7. *Дрішлюк А. І* Добровільне представництво у цивільному праві України: Навчальний посібник / А. І. Дрішлюк, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова. – К.: Консум, 2006. – 176 с.
8. *Крат В.* Відмова представника від вчинення дій, які були визначені нотаріально посвідченою довіреністю / В. Крат // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2010. – №5(53) – С. 24-27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.yurradnik.com.ua/stride/men/?m=archive&y=2010&mag=78&art.
9. *Бережна І.* Нотаріально-процесуальний кодекс повинен стати головним регулятором порядку вчинення нотаріальних дій / І. Бережна // Юридична газета – 2011. – № 10. – С. 12-18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://berezhnaya.com.ua/publications.
10. *Жилінкова. І.* Науково-правовий висновок щодо окремих питань представництва за Цивільним кодексом: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.yurradnik.com.ua/ stride/ men.
11. *Спасибо-Фатєєва І. В.* Окремі проблеми представництва / І.В. Спасибо-Фатєєва // Мала енциклопедія нотаріуса – 2005. – № 52. – С.34-37.

Н.В. Филык

Особенности правовой природы нотариально-процессуального представительства в системе представительских отношений

В статье исследуются вопросы понятия и особенности нотариально-процессуальных отношений представительства в системе представительных отношений и вопросы соотношения с другими субъектами представительства.

N.V. Philyk

Features of the legal nature of a notary procedural representation in the system of representative relationship.

In this article investigate questions of the concepts and features of the notary procedure representation relations in representative relations system and the issues of relationships with other subjects of the representation.